

UDK 821.163.4.09Kovač M.

Pregledni rad

Sanja VOJINOVIĆ (Podgorica)

Sekretarijat za kulturu i sport Glavnog grada Podgorice

sanjamiskovic@t-com.me

Marko DRAGIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mdragic@ffst.hr

ZNAČAJ TRADICIJE U PROZI MIRKA KOVAČA

Usmena književnost i tradicijska kultura imaju izniman značaj u opusu Mirka Kovača. U radu se navode motivi usmene književnosti i općenito tradicije u prozi Mirka Kovača. U prozi Mirka Kovača ogledaju se: religijska (pravoslavna/katolička tradicija – religijski rituali, crkve, praznici) kao lajtmotivi u njegovim romanima i pripovijetkama; istorijska tradicija – istinske i mitske predstave koje postoje o istorijskim zbivanjima u geografskim odredištima te zbivanja u njegovim proznim djelima (najvećim dijelom je to Hercegovina) i narodna (seoska tradicija) koja je različita ili razlikovna od mjesta do mjesta navedenog geografskog područja. Tradicija se ogleda i u postmodernističkom postupku te poetici Mirka Kovača.

Motivska struktura proze Mirka Kovača zasnovana je na elementima predanja, legendi, anegdota, običaja, obreda, ophoda, divinacija, vjerovanja i dr.

Ključne riječi: *usmena književnost, tradicija, postmodernizam, motivi*

Uvod

Romansijer, esejista, autor TV i filmskih drama, tretiran kao savremeni crnogorski, hrvatski i srpski književnik, Mirko Kovač spada u onu plejadu pisaca koji su zbog iskazivanja stavova oprečnih vladajućim režimima, bili na udaru različitih političkih struja i uticaja. Spisateljsku sudbinu progonjenih (i politički u to vrijeme „nepodobnih“) autora dijelio je s Danilom Kišom i Borislavom Pekićem. Značaj ovih pisaca za epohu postmodernizma na pro-

storima južnoslovenskih književnosti, nesumnjiv je. Skupina pisaca povezana sklonošću ka istim ili sličnim proznim modelima, uvela je literarne inovacije koje su ih svrstale u redove postmodernista. I u njihovim je djelima prisutno slikanje društvene sredine i psihološko portretiranje, ali javili su se intertekstualnost, citatnost, dijalog s tradicijom i očuđavanje kao postupci svojstveni postmodernističkoj literaturi.

Usmena književnost je najstarija i najdugotrajnija vrsta književnosti koja postoji odkako postoji i čovječanstvo. Usmena književnost je uvijek tradicija pisanoj književnosti. Usmena književnost, jezik, dijalekti, toponimija, folklorno stvaralaštvo u području običaja, obreda, ophoda, plesa, muzike te tradicijska umijeća i obrti čine nematerijalnu kulturnu baštinu koja ima najveći značaj za očuvanje identiteta naroda i čovječanstva. Klasici svjetske književnosti nadahnjivali su se usmenom književnošću.

Nadahnuće za stvaranje svojih djela Mirko Kovač nalazio je u usmenoj književnosti, tradicijskoj kulturi i Bibliji. U radu se pod pojmom tradicija podrazumijeva usmena književnost i tradicijska kultura.

1. Proza Mirka Kovača

Prozu Mirka Kovača karakteriše bijeg od totalitarnoga režima i borba protiv njega koja odjekuje u njegovim radovima: pripovjedačkim, esejističkim, dramskim, filmskim. Zato se proučavaocu njegova književnog djela nameće specifičan tretman totalitarizma, ali i odnos prema svim elementima koji se prepoznaju ili podvode pod kategoriju tradicijske kulture.

Budući da je integrisana s društvenim i individualnim životom, te da pojam kulture obuhvata značenja koja su se taložila vjekovima, kulturu je teško definisati i cjelovito obuhvatiti u svim svojim aspektima. Širokoj lepezi značenja doprinose i različiti konteksti u koje se smješta kultura: filozofski, naučni, društveni, istorijski... Usko je povezana, ispreplijetana s tradicijom te pod tradicijskom kulturom podrazumijevamo gotovo sve...

Za tumačenje djela jednoga pisca neophodno je identifikovanje istinske dominantne vrijednosti njegove (nacionalne) kulture. Preispitivanje tradicionalnih vrijednosti podrazumijeva sagledavanje prošloga u kulturi, kulturnome nasljeđu, predanju¹, razumijevanju onoga što je bilo.

„Sociološkim jezikom rečeno, čovek kao socijalno biće ukorenjen je u tradiciji. Ona pomaže očuvanju identiteta jednog naroda i istovremeno dopri-

¹ Termin predanje može označavati tradicijsku kulturu, ali se najčešće pod tim pojmom podrazumijeva „vrsta priče koja se temelji na vjerovanju u istinitost njezina sadržaja“. Marko Dragić, *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine – proza, drama i mikrostrukture*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2005, str. 28.

nosi formiranju jasne slike življenja tog naroda u budućnosti. Tradicija jeste sadašnjost prošlog (...) Pravo znanje o značaju tradicije i njenoj društvenoj relevanciji može se formirati u odgovoru na pitanje da li ona (ne) ugrožava svest o potrebi društvenih promena, odnosno da li su kulturne vrednosti dotične tradicije podsticajne za savremeno stvalaštvo.²

Tradicija je „osnovni element“ svake kulture jer sadrži stvaralačku dimenziju. Iz tradicije se crpi, na njenim osnovama se gradi, nadograđuje, ona se inkorporira u književno djelo. Jezik, religija i narodna predanja sačuvani u tradiciji jednoga naroda omogućavaju da se na njihovim osnovama izgradi novo djelo. Bez tradicije nema kulture, jer se sadašnjost vrednuje *onim* iz prošlosti, ma koliko prošlost i tradicija bili osporavani i negirani.

„Pisac je prožet kulturom iz koje potječe, vremenom, događajima, jezikom i historijom, ali on mora svaku tu posebnost približiti univerzalnom inače će ostati regionalist. Pisac gradi ljudske sudbine i saopćava priču iz svog kraja, jer je želi učiniti poznatom i vječnom. On svijetu mora uspješno predočiti vlastiti svijet. (...) tradicija ograničava, ali i daje. Obaveza je modernog pisca da je pametno i trezveno uzima, da se kritički odnosi prema njoj, te da je vazda spreman održati lekciju onima koji je pogrešno uzimaju ili zlorabe.“³

Kroz djelo Mirka Kovača u odnosu prema tradiciji mogu se prepoznati sljedeći elementi tradicije, koje ćemo označiti:

1. *religijska* (pravoslavna/katolička tradicija – religijski rituali, crkve, praznici) kao lajtmotivi u njegovim romanima i pripovijetkama;

2. *istorijska tradicija* – istinske i mitske predstave koje postoje o istorijskim zbivanjima u geografskim odredištima te zbivanja u njegovim proznim djelima (najvećim dijelom je to Hercegovina) i

3. *narodna (seoska tradicija)* koja je različita ili razlikovna od mjesta do mjesta navedenog geografskog područja.

Kovač je iz tradicije kao *kolektivnog pamćenja* uzimao one vrijednosti koje su kompatibilne savremenom stanovištu ili savremenosti. Kovačevo djelo nalazi se razapeto između koncepata retradicionalizacije i modernizacije. Svojim djelom on oživljava stare, prevaziđene obrasce života. Može se reći da je opsjednut prošlošću (porodičnom prije svega), međutim kroz djelo su vidljivi njegovi pogledi, okrenutost ka modernizaciji koja je iskazana obradom motiva iz domena kulturne emancipacije.

Tumačeći djelo jednog pisca u okvirima tradicije, tragajući za elementima narodne, usmene književnosti, veoma je važno praviti distinkciju pojmova pri određenju onoga što je narodno. Razlikovno svojstvo pojmovima dao je i

² Nikola Božilović, *Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)*, Sociologija, Vol. LII N° 2, Beograd, 2010, str. 15.

³ Mirko Kovač, *Evropska trulež*, Fraktura, Zagreb, 2009, str. 86–87.

prof. dr Marko Dragić u knjizi *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, de je naveo da „pučku i usmenu književnost treba razlikovati. U uporabi je bio i naziv *tradicionalna književnost*. (...) U Hrvatskoj se naziv narodna književnost u službenoj uporabi zadržao do devedesetih godina dvadesetoga stoljeća“.⁴

Prof. dr Novak Kilibarda je u svojim studijama pisao o razlikama termina narodska, narodna i usmena književnost. Pod pojmom narodske književnosti prof. dr Novak Kilibarda podrazumijeva tekstove „koje stvaraju pismeni ljudi oslanjajući se na narodnu književnost kao na svoj jedini izvor. Dok narodni stvaralac i ne pomišlja da se svojim činom stvaranja može izdvojiti iz kolektiva kome socijalno i ideološko-politički pripada, dotle narodski književnik ima svijest o književnome stvaranju kao društveno-afirmativnome činu. (...) Narodski pisac, najminorniji kao i najznačajniji, ima određeni cilj kad se prihvati pera“.⁵

Takođe, važno je pomenuti da je veliki broj studija od šezdesetih godina prošloga vijeka do danas posvećen interpolacijama usmene i pisane riječi. Ispitivanje odnosa usmene i pisane književnosti zahtijeva posebne metode, o čemu je u studiji *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka* pisao i dr Vladimir Vojinović, de navodi da „svako nastojanje da se detaljnije sagleda i analizira odnos usmene i pisane riječi nosi veliki procenat rizika od gubljenja unutrašnjih vezivnih svojstava jednog teksta, u trenutku podvrgavanja umjetničkih oblika dekonstruktivističkim tretmanima. Čineći takvu vrstu reza po umjetničkoj strukturi, kako bismo pronašli ostatke procesa interpolacije, mi zapravo ulazimo u zonu dekontekstualizacije pojedinih segmenata strukture, te u svojevrsnu sudnicu autorima i poetikama...“⁶

Ovo je za nas važno stanovište jer se i u proznom djelu Mirka Kovača prepoznaju neposredni zapisi usmenih priča i predanja koji su svojevrsan dokaz motivskog, poetskog, strukturalnog bogatstva usmene tradicije. Pored ovih elemenata, u prozi Kovača prepoznaju se i određeni „razvijeniji oblici predanja“. U osnovi, prozna djela Mirka Kovača sadrže motive naslijeđene iz tradicijskih okvira, kao što su: motiv zmije, motiv vještice, motiv krvavog noža, motiv smrti itd.

Zajednički tematsko-motivski i jezičko-stilski elementi koji su prepoznatljivi u Kovačevim proznim djelima (*Gubilište*, *Grad u zrcalu*, *Rane Luke*

⁴ Marko Dragić, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008, str. 12.

⁵ Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 101–104.

⁶ Vladimir Vojinović, *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014, str. 231.

Meštrevića, Nebeski zaručnici, Vrata od utrobe, Malvina, Kristalne rešetke) otvaraju prostor da se njegovo djelo sagleda u kontekstu tradicijske kulture. Kovač je tradicionalne elemente rekonstruisao unutar proznog teksta, smještajući ih u narativni okvir. Čitalac uočava da Kovačeva umjetnička arhitektonika počiva na književnoj tradiciji, reinterpretacijama koje su promjenljive i zavise od konteksta u kojem nastaju i primjenjuju se. Postmodernističkim postupcima, metaproznim okvirom pripovijedanja, koji *ogoljuje postupak*, Kovač ukazuje i na načine konstruisanja teksta.

Tragovi, zapravo elementi usmene književnosti u djelu Mirka Kovača ogledaju se prije svega u ekspresivnosti dijalekatskog jezika, struktuiranju i formi rečenice, zatim u predanjima i to onim „narodskim“. Pod ovim određenjima podrazumijevamo da je Kovač, s izuzecima, za paradigmu uzimao iz narodne predaje, one su mu bile osnov i za geografska pozicioniranja i smještanja radnji djela koja su uglavnom ograničena na prostor Hercegovine. Kao posljedicu jednoga ovakvog odabira tematskoga, motivskoga, hronotopskoga kreiranja djela jeste „mozaički izgled Kovačeve proze, koji, zapravo, ne nastaje disperzijom priče, nego pre slaganjem elemenata jedne strukture“.⁷ Nastajanje svakog Kovačevog djela prate isti ili slični motivi koji su zapravo dio *glasina*, kako ih Radoman Kordić naziva, koje se reprodukuju uvijek iz druge tačke gledišta. Ne može nezapaženo proći i konstatacija da je Kovač uzimao od velikih pisaca ono što je pogodovalo njegovom sentimentu i njegovoj poetici pa s pravom njegov književni postupak nazivamo konstruktivnim. „Kovač bez mnogo obzira posuđuje ono što ga kod drugih pisaca opsenjuje: od Gogolja – kupovinu mrtvih duša (kod Kovača, kupovina leševa), od Poa – sliku pada kuće Ašer (kod Kovača, kuća Biriša), od Foknera – čitavog jednog junaka, idiota iz ‘Buke i besa’, kome će Kovač i u ‘Mojoj sestri Elidi’ i u ‘Ruganju s dušom’ dati, praktično, središnje mesto, i to, verovatno, pod uticajem slike božjeg čoveka iz ruske književnosti, ili, pre, nejasno formulisane hrišćanske tajne.“⁸

Jasno je da djela Mirka Kovača pripadaju postmodernizmu, njegovim zakonitostima i kanonima, ali je očito da se Kovač oslanjao na domete usmene književnosti; na epitete usmene književnosti; paralelizme; na crnobijelu tehniku slikanja likova; na diferencijaciju pobjednika i poraženih, dobra i zla. U postupku karakterizacije, Kovač je izrazito odlučan kad iznosi vrijednosne sudove o likovima. I to je nešto što je naslijeđeno od usmene književnosti.

⁷ Radoman Kordić, *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988, str. 180.

⁸ Isto, str. 181.

2. Tradicija u postmodernističkom postupku Mirka Kovača

Mirko Kovač je kao i pisci njegove generacije u svom književnom opusu povezivao modernističke koncepcije epohe koja se s početkom njegova književnog rada završavala i poetiku postmoderne koja je postala dominantna pripovjedačka strategija. Prozu Mirka Kovača karakteriše defabulacija, demitologizacija, intertekstualnost, citatnost, međužanrovi, ukidanje granice između stvarnosti i fikcije. „Poetički preokret koji je usvajao modernističko iskustvo i oblikovao nove odgovore na modernističke paradokse odigrao se u prozi Danila Kiša, Borislava Pekića i Mirka Kovača. Početkom šezdesetih godina nagovještaji ovih promena ogledali su se u dva kratka romana, ‘Mansardi’ Danila Kiša i ‘Gubilištu’ Mirka Kovača. (...) Prelomni trenutak, posle koga se u srpskoj književnosti moraju pokrenuti pitanja postmodernizma, odnosno – kako se ovde predlaže – postmoderne, označen je 1965. godine objavljivanjem tri značajna romana nove generacije pisaca: ‘Bašte, pepela’ Danila Kiša, ‘Vremena čuda’ Borislava Pekića i ‘Moje sestre Elide’ Mirka Kovača.“⁹

Oduvijek je književna tradicija nudila piscima obilje tema i motiva. Tradicija je zapravo *tekst* na čijim osnovama nastaje novi tekst – književno, umjetničko djelo. Zato i ne čudi što postmodernizam u književnosti obilježava pojava intertekstualnosti i citatnosti. „Intertekstualnost je pojava koja karakteriše umetnost reči od prvog dana njenog stvaranja i u različitim epohama samo je manje ili više, u ovom ili onom obliku, dolazila do izražaja.“¹⁰

Svi proučavaoci Kovačeva stvaralaštva zapazili su motivsku preokupaciju u njegovim djelima koja se najčešće svodi na: sudbinsko određenje likova/junaka; promišljanja nad ideologijom; zlo kao neizbježnu kategoriju života; opis gradskoga trga u nekom bezimenome mediteranskom podneblju koje asocira na hercegovačko zaleđe i podnevno sunce kao simbol djela Mirka Kovača. „Poetika pripovedanja u kojoj je određena postmoderna druga refleksija nije samo pripovedačevo teorijsko i kritičko znanje o onome što čini kada pripoveda, ona je u postmodernizmu pre svega jedno od sredstava oblikovanja. Pripovedač više ne može uzeti reč slučajno, zato što mu se nešto dogodilo, ili je nešto čuo pa to želi da saopšti. On mora da bude poetski spreman da pronađe priču zaturenu u mnoštvu okolnih dokumenata, života i sudbina. Zato je on ‘poetski pripovedač’.“¹¹ To znači da se tradicionalne forme pripovijedanja

⁹ Aleksandar Jerkov, *Nova tekstualnost*, Unireks – Prosveta – Oktoih, Nikšić – Beograd – Podgorica, 1992, str. 14–17.

¹⁰ Milena Stojanović, *Pogled na piščev radni sto (okviri novog čitanja)*, Biblioteka Hrestomatija, Mali Nemo, Pančevo, 2006, str. 29–30.

¹¹ Aleksandar Jerkov, n. d., str. 30.

zamjenjuju poetičkim pripovijedanjem, koje je često svedeno pod intertekstualnost, u čijim okvirima svi upotrijebljeni tekstovi upućuju jedni na druge.

Kao konstanta pripovjedačke poetike Mirka Kovača izdvaja se *metamorfoza pisma* kao jedna od odlika postmodernističkih pisaca kojima i sâm Kovač pripada. Njegova potreba da mu je djelo drugačije od prethodnoga, čini ga posebnim i rijetkim među savremenim piscima prostora nekadašnje Jugoslavije. Iz te različitosti ipak do izražaja dolaze one konstante koje se prelivaju iz jednog djela u drugo. Tako je zlo motivski uobličeno snagom piščevog jezika, ali ovom motivu ni sâm pisac nije do kraja posvećen. Zlo je drugačije postavljeno od recimo motiva smrti ili zaborava koji dolazi nakon smrti. Kovačevi junaci izloženi su iskušenju samoga đavola. Otuda se i zlo pojavljuje kao nužnost jednoga takvog životnoga usmjerenja, a to zlo je simbolično dato u samom djelu.

Kao postmodernistički pisac Kovač rekonstruiše istoriju, uzimajući samo segmente istorije, često one tragične prizore, simbolične činjenice koje su dopunjene imaginacijom i tako prikazane. „Hoću reći: dokumentarnost je postupak, a ne književni pravac.“¹²

Bilo da je motiv Kovačeva djela predskazanje, san, čudo, parabola, fragment iz Biblije, svakodnevni svijet njegova djela, junaka, očuden je, izgubljen, a perspektiva pripovijedanja pomjerena i izmještena u prostor fantastike. Tako biva da se priča samom čitaocu otkriva na neočekivan način a u tome i jeste suština Kovačeva pripovjednog postupka. Jer u postmodernizmu na snazi je pravilo da se „oblikovanje fikcionalnog sveta neposredno izlaže poetičkom umu pa saznanja o priči i pripovedanju ne slede ono što se ima ispričati, već se priča i pripovedanje upravljaju prema poetičkim pravilima pronađenim u istraživanju književnih tekstova, rukopisa i tuđih tekstova uopšte. Svet zamenjen tekstom, tekst viđen kao tekst od tekstova, pripovedanje protumačeno kao književni diskurs, sve su to teme koje prodiru u srpsku književnost da označe kako ona pronalazi jedan nov period, svoje postmoderno doba“.¹³

Kovačevu prozu teško je tumačiti čvrstim i uskim okvirima teorije književnosti. Tome doprinosi njena strukturiranost koja je zapravo metastruktura jer se iza svake strukture nalazi još jedna struktura. Kovačeva pripovjedačka struktura u suprotnosti je sa do tada važećim kanonima pripovijedanja i strukturiranja književnog djela. Odsustvo bilo kakve centralne čvrste priče oko koje bi se razvila fabula karakteriše većinu proznih djela Mirka Kovača. Jedna od odlika Kovačeve proze je neprekidno upozoravanje na „status priče i

¹² Mirko Kovač, n. d., str. 35.

¹³ Aleksandar Jerkov, n. d., str. 22–23.

pripovedača, ali nigde i nikada na retoriku usmene književnosti i njena strukturna načela koja su, u osnovi, i strukturna načela njegove proze, temelj na kojem je bilo moguće ovo radikalno razgrađivanje¹⁴.

Prvi roman Mirka Kovača *Gubilište* u maniru pripovjedača-hroničara „priziva“ Hercegovinu, jezikom, pričom, lokalnim govorom i dijalektizmina. Takvim pripovjedačkim postupcima Kovač „uvodi lokalno i folklorno“ i „započinje relativizaciju modernističke poetike, ali apokaliptični svet i modernistička pripovedna sintaksa, igra pripovedačke svesti, iskaza i identifikacija pripovedača sa različitim likovima i gledištima, teško se mogu pomiriti sa ‘lokalnom bojom’ koja je predstavljena kao jednako važna za sudbinu priče“.¹⁵

Kompozicija romana *Gubilište* je razučena a takvom je upravo čine različite pozicije pripovjedača. U uvodu se predstavljaju pisac i priređivač rukopisa, a zatim se pripovjedna pozicija ustupa junacima priča koje slijede, a koje su u romanu pisane u prvom licu jednine u vidu pisama, zabilješki, ispovijesti ili nekih drugih rukopisa. Utisak koji se stiče čitanjem romana, čija tematika je usmjerena na prikazivanje propadanja porodice Biriš, jesu tamne, užasne, ružne, odbojne slike nestajanja jedne genealogije.

Značajno je navesti još jednu kategoriju pripovijedanja koja je prisutna u djelu Mirka Kovača, a to je parodiranje tuđeg teksta. To znači da je Kovač poziciju pripovjedača preoblikovao u poziciju pripovjedača-priređivača rukopisa, a uvodno dio romana je okvirna priča unutar koje su preostale priče razvrstane oko „različitih centara interesa“.

Kovačevu prozu odlikuje i načelo paralelnoga pripovijedanja, kao i česta upotreba sintagmi *priča se, pričalo se*. Elementi Kovačeva literarnog postupka prevazilaze ograničenja koja su tim postupcima postavljena. Kovač razara dokumentarizam kao stvaralački postupak, značenjski tekst se izobličava, pozicija čitaoca je pomjerena. Ovakvim postupcima slabi se struktura pripovijedanja, kompozicija djela uopšte. Po homogenosti strukture, koja je samo prividna, izdvajaju se roman *Vrata od utrobe* i zbirka pripovjedaka *Nebeski zaručnici*. Epski prikaz rata u romanu *Vrata od utrobe* u funkciji je prividne homogenitosti strukture romana *Vrata od utrobe*.

Zbirku pripovjedaka *Nebeski zaručnici* odlikuje homogeno prikazivanje priče i njeno tumačenje.

Mit o razbludnom sinu itekako je prisutan u djelu, a Kovač ga u zavisnosti od konteksta u koji ga svrstava, poetički modelira. Važno je na početku tumačenja proze Mirka Kovača analizirati ulogu *Biblije* u njegovom obimnom proznom opusu. U romanu *Vrata od utrobe*, prepoznaju se navodi iz Staroga i

¹⁴ Radoman Kordić, *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988, str.180.

¹⁵ Aleksandar Jerkov, n. d., str. 15.

Novoga zavjeta koji su dati paradigmatički, a u kontekstu ukupne priče romana prepoznaju se parafraze iz *Biblije*.

Jedan od biblijskih motiva koje Kovač inkorporira u svojim djelima je priča o Kainu i Avelju (odnos Dimitrija i njegovog brata), priča o Judi (lik Đurice), priča o Isusu Hristu koja se pojavljuje u nekoliko varijacija, zavisno od konteksta u koji je Kovač smješta.

Na osnovu paralelizma s tekstom *Biblije*, Kovač gradi svoje tekstove, koji dobijaju značenje vječne priče, biblijske i priče iz života. Primjer takvoga građenja teksta jeste glava pod naslovom „Radosna pogača“ iz romana *Vrata od utrobe*. „Svi ovi oblici pozivanja na biblijsku besedu mogu proizlaziti iz svesnog opredjeljenja, iz Kovačevog mišljenja da biblijski tekst sadrži kantske predstave života i, pogotovu, kanon apokaliptične vizije. Ovakvom mišljenju ne bi protivurečilo ni to što Kovač, pokatkad, pozitivne predznake biblijskog teksta preokreće u negativne. Tako će on poglavlje ‘Ne bilo dana u koji se rodih’ (*Vrata od utrobe*), posvećeno Paolu Menzeu, napraviti kao varijantu ‘Knjige o Jovu’; naravno, negativnu varijantu. Kovačev junak je hulja, te njegovo stradanje mora biti parodija stradanja pravednika Jova.“¹⁶

3. Poetika Mirka Kovača

Prvo što čitaocu pada u oči kad pokušava da sagleda obiman opus Mirka Kovača je svojevršno odstupanje od dotadašnjih narativnih obrazaca. Kovač ruši i pripovjedačku i romanesknu strukturu djela. U njegovoj prozi zapaža se odsustvo priče, ali i načelo građenja koje je zasnovano na razgrađivanju klasične književne forme. Međutim, ukoliko sagledamo dublje slojeve njegove proze, uočićemo da je konstruktivni princip jednoga djela usmene književnosti zapravo u osnovi njegove proze, temelj na osnovu kojih su njegova djela nastala. To se da zapaziti na osnovu elemenata usmene književnosti koje su inkorporirane u Kovačevo djelo: jezik, struktura rečenice, govorne formule, predaja, predanje koje zauzima posebno mjesto u njegovoj prozi. U okviru tradicionalne usmene književnosti, predanje je kanon koje ujedno postaje i osnov, pokretački motiv, činilac iz kojeg se gradi i nastaje novo djelo.

U književnostima južnoslovenskih prostora godina 1978. je prelomna, jer se te godine objavljuju dva književna djela koja označavaju pobunu protiv svih oblika ustaljene književno-teorijske prakse, protiv totalitarizma, protiv šematizma u književnosti. Naime, 1978. godine objavljen je *Čas anatomije* Danila Kiša i *Poslanica o evropskoj truleži* Mirka Kovača.

¹⁶ Radoman Kordić, n. d., str. 192.

„Kiš u ‘Času anatomije’ i Kovač u ‘Poslanici’ domahuju svim ovim književnim kanonicima definitivni zbogom, u ime svoje ali i u ime literature, a čine to tako intelektualno nadmoćno i teorijski fundirano, da bi to doista mogao biti predznak nove klime u našoj književnosti.“¹⁷ „Kovač primjenjuje, virtuosno i stvaralački konzekventno, prastaru spoznaju: motivi koji su sami od sebe mučni, prokleti, tragičnim konfliktnostima nabijeni, umjetnički rječitu transpoziciju mogu doživjeti samo prividnim oduzimanjem viška intenziteta. To je, u stvari, jedan vid oneobičavanja, ugrađen u cjeloviti romansijski postupak. Time se postiže način ‘subjektivne objektivnosti’: roman je impostiran biografsko-kroničarski i sve je saopćeno iz izrazito individualnog rakursa (koji se neuhvatljivo fleksibilno stalno pomiče – čas ‘govori’ dječak M., čas pripovjedač, čas se identificiraju kao jedan subjekt, čas, opet, svjedoči klasični neutralni kroničar), a, istovremeno, sve je predočeno s pomno izgrađenom distancom. Uostalom, autor na jednom mjestu i eksplicitno aktualizira gotovo flaubertovski shvaćen impresionalizam: ‘Ovde i pripovjedač ima svoj stav o tome, ali on iznosio a ne sudi’.“¹⁸

Apstrakcije, mitologemi, istoriografski apokrifi postaju duhovni habitus Kovačeva književnog djela. Postupci kojima se koristi prilikom stvaranja djela su dokumentarnost i hronika-uspomena. Oba postupka prožimaju Kovačevo cjelokupno djelo, a karakteriše ih estetska forma da se sve može reći na nov i drugačiji način.

Postmoderne po vremenu u kojem su nastajale, fundamentalne po životnim pitanjima koja obrađuju (tretiraju), otvaraju, snažno obilježene autorovom individualnošću i osobenošću, Kovačeve knjige otkrivaju jedan novi smisao književnosti i vlastite poetike.

Iako su tri pisca (Kovač, Pekić, Kiš) svoja načela na početku svog književnog rada zasnivala na, ako ne istim, ono makar sličnim poetskim programima, svaki od njih ponaosob u daljem stvaralaštvu povlačio je svoja načela i viđenja književnog djelovanja koja su za to vrijeme bila izrazito politički obojena. Naime, etički imperativ koji su sva tri pisca postavila u svojim književnim djelima na početku svoga rada zasnivao se na negiranju, zapravo nećutanju pred političkim izazovima epohe kojoj su sva trojica pripadala. No, izuzev Mirka Kovača, Pekić i Kiš nijesu ostali do kraja dosljedni postavljenim ciljevima.

Skupa s Filipom Davidom, Kovač je uspostavio izvjesna poetička načela antitotalitarističke jugoslovenske književnosti koje su mogu podvesti pod jednu rečenicu: „pisac mora na vješt i pametan način, duhovito i inteligentno,

¹⁷ Ivan Lovrenović, *Mirko Kovač Vrata od utrobe*, Beograd, 1978, (25. 08. 2013) <http://ivan-lovrenovic.com/2013/08/drugi-zivot-mirka-kovaca> (pristup 18. 04. 2015.)

¹⁸ Isto.

pisati o ovim našim propadanjima i lažima“.¹⁹ Da se zaključiti da je Kovačeva poetika zasnovana na činjenici da svaki roman, svaka pripovijetka, svako djelo moraju biti napisani drugačijim postupkom, drugačijim načinom pripovijedanja, stoga se stiče utisak da ih nije pisao isti pisac jer osim pojedinih likova koji su junaci jednoga romana, pripovijetke, drame ili scenarija za film, teško se uočavaju ostali elementi sličnosti.

Uočava se da se u Kovačevu opusu, od prvih stvaralačkih djela, pa sve do posljednjega, romana-memoara, provlači pripovjedačko *ja* kao konstanta u njegovom pripovijedanju. Ona je zastupljena u zbirci pripovjedaka *Ruže za Nives Koen*, romanima *Uvod u drugi život*, *Kristalne rešetke*, *Grad u zrcalu*. Kovačevo pripovjedačko *ja* razbija monotoniju pripovijedanja javljajući se i u digresijama. Sām pisac je obrazložio svoj način pripovijedanja u intervjuu koji je s njim vodio Srećko Horvat, a koji je objavljen u časopisu *Plima*: „Ja ne znam da li bih uopće umio pisati u trećem licu, istina, pisao sam mnoga poglavlja u trećem licu, ali da li bih umio one intimne partije bez toga autobiografskog *ja*, to stvarno ne znam. Naprosto, divno se skrivati iza toga *Ja*, čini mi se da ono mnogo toga dopušta, a ipak je nečim uvjetovano i ograničeno. Uza sve, meni pisanje u prvom licu pričinjava veliko zadovoljstvo, osobna iskustva lakše uklapam nego da to činim onim objektivnim načinom pisca ‘kao svevidećeg’“.

Da je riječ o jednom posve osobenom piscu, navodi i Vida Ognjenović: „Mirko Kovač je bio i ostao svoj, samo sebi svojstven, i u vlasti samo svoga eruptivnog talenta za dubinsko raščitanje, nimalo za to podatnog, svečoveka, svoga književnog junaka. Neustrašivo je zalazio u sve njegove pojavnosti, tražio ga u javnom i skrivenom, u uzletima i slabostima, u pravcima i krivinama, u zagonetkama i lucidnim otkrićima i u svim tim bojama i dimenzijama ga prikazivao u svojoj visoko naponskoj prozi.“²⁰ Romaneske fikcije Mirka Kovača slične su od pojave prvijenca *Gubilište*, pa sve do romana *Grad u zrcalu*, koji se pojavio nakon pola vijeka od objavljivanja prvoga romana.

Kovačev pripovjedački postupak zasnovan je na grotesci, i to grotesci kao umjetničkoj strukturi koja je u suodnosu s apsurdnim, no koja mu se ne potčinjava. Značenjski, groteska obuhvata niz kategorija poput kategorije fantastičnog, tragičnog, smiješnog, natprirodnog. Sve navedene kategorije pronalaze svoje mjesto u prozi Mirka Kovača.

Sām Kovač u esejima anticipira svoju poetiku. On piše da za jednog pisca stvaranje poeme, romana, zbirke novela ili eseja, „nije dovoljno biti ob-

¹⁹ Mirko Kovač, Uvijek ćemo imati mitova za razaranje, razgovarali: Edin Salčinović, Mirnes Sokolović, Osman Zukić (21. 06. 2010.) <http://www.sic.ba/rubrike/intervju/mirko-kovac-uvijek-cemo-imati-mitova-za-razaranje> (pristup 18. 04. 2015.)

²⁰ Vida Ognjenović, „Mirko Kovač, svoj pisac“, *Politika*, 31.VII 2013. godine.

daren i redati niz opažanja, već se moraš pobrinuti da sve opravdaš nekim dokazom, moraš praviti bilješke, moraš sređivati pročitane stvari, raspolagati priručnicima i enciklopedijama, prelistavati rječnike, a Bibliju držati stalno otvorenu kako bi te mamila da je čitaš, jer pisanje iz maloga mozga na određenu temu ili fabulicu stvar je diletanta u našoj sredini uvijek cijenjenih, dok se romanu ili poemi i drugom književnom rodu mora prići egzaktno, doduše i oprezno, sasvim pripremljen duhovno i tjelesno zdrav, u domu ili u izgnanstvu. U svakom slučaju negdje blizu drage osobe.²¹

Junaci Kovačeva proznog opusa odlaze ili dolaze svojim kućama, nedužni i krivi idu svojim životnim putanjama. Opis njihovih životnih kretanja, doživljaja, ukrštanja, razdvajanja i nestajanja sa lica svijeta snažno evociraju život sela, radničkih predgrađa, grada, s upornim i teškim siromaštvom koje pritiska dostojanstvo čovjeka. Tu su i tmasti, vulgarni i šareni životi pojedinih koji vrijednosti života sagledavaju kroz prizmu svojih nedaća i nevolja, predaka koji su im u nasljeđe ostavili psihoze ili teže oblike umne poremećenosti.

Kovač je svim tim znakovima protkao svoj opus iz koga, kao iz kakvo-ga manifesta epohe postmodernizma, izviru iskazi koji pozivaju teoretičare i kritičare na pozornost. A svi oni skupa upućuju na činjenicu da je riječ o prozi koja nastaje *tako što kanon razgrađuje*.²²

„Eto, tako počinju priče i romani Mirka Kovača, ali ne nužno na stranica knjiga, nego u imaginaciji njegova čitatelja. (...) U Konavlima, na trasi stare pruge, s koje su davno počupane tračnice, ali se kameni podzidi još uvijek dobro drže, u Trebinju, oko tržnice i ispred hotela, u Beogradu, naročito u mračnim i zapuštenim dorćolskim uličicama i dvorištima, u gluha doba noći i dana, u Zagrebu, na Zrinjercu i oko hotela Palace, pred zatvorenim antikvarijatima i na uglu Mesničke i Ilice, upisana ja atmosfera Kovačeve proze, pojedinih pasaja iz njegovih priča i romana, ili kao u beogradskom slučaju, cijeli romani. Nijedan naš suvremeni pisac, još od Ranka Marinkovića u *Kiklopu*, nije se tako intenzivno ubilježio u ambijent ili u kulise svoga pripovijedanja.“²³

Kovač u svojim djelima teži neprestanim promjenama posmatranja i uključivanja u svoje djelo onih opštih, univerzalnih i vječnih tema. Svaka njegova knjiga je drugačija od prethodne, što potvrđuje da je pisac u sukobu sa samim sobom u neprestanoj promjeni. Stoga je važno pitanje forme u Kovačevu djelu. Ta izrazita lutanja u pogledu pripovjedne forme nijesu ništa drugo do Kovačev vlastiti literarni izraz kojega odlikuje odsustvo čvrste pozicije pripovijedanja. „‘Gubilište’ – u više navrata dograđivan prvi Kovačev roman

²¹ Mirko Kovač, n. d., str. 26.

²² Radoman Kordić, n. d., str. 179.

²³ Miljenko Jergović: „Mirko Kovač – privatni pisac“, *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, 5–6, 2014, str. 111–112.

– jeste tekst sljubljenih i alegorijsko-simboličkih značenja. ‘Ruganje s dušom’ i ‘Vrata od utrobe’ su zgusnute, apartne, pomalo hermetične knjige, pune biblijskih referenci koje čine da svaki čitalac postane egzeget. ‘Uvod u drugi život’ je fikcionalizovana autobiografija u kojoj se ne zaboravlja da ‘je sprdnja velika umetnost’, kako kaže jedan Kovačev lik. ‘Životopis Malvine Trifković’ je dokumentaristička povest, a priče iz ‘Rane Luke Meštrevića’ i ‘Nebeskih zaručnika’, ponavljajući pobrojane postupke i značenjske karakteristike, bliže se naročitoj, usložnjennoj varijanti realizma, pod kojim ovde valja podrazumovati ‘trajno problematičan pojam’.²⁴

Postupak citatnosti je još jedna od odlika Kovačevih djela koji zapravo „nije samo jedan književni postupak, već je to proces povezivanja svih tekstova u jedan megatekst književnosti kojim se identifikuje svet“.²⁵

Zaključak

Sliku Kovačeva opusa teško je svesti na jednu ravan. Kao i njegovi, po epohi, srodni pisci i Kovač demitologizuje, razara osnovnu priču, razgrađuje da bi na osnovama gradio novu priču, parafrizira postojeća književna i teološka djela, poigrava se sa svim djelima, postojećim likovima i citatima. Kao i Pekiću i Kišu, i Kovaču literatura postaje intertekstualna igra. Kovačevi tekstovi počivaju na paralelizmu sa svjetskom književnošću, Biblijom, mitovima, aluzijama, izmišljenim izvorima, Borhesom kao uzorom epohe u kojoj su nastajala Kovačeva djela.

Status priče i pripovjedača kod postmodernističkih pisaca različitim postupcima doveden je u pitanje. I Kovač se povinovao ovakvom književnom postupku, pa je u tom pogledu *Gubilište* zasnovano na parodiji „klasične književne besjede“. Nasuprot takvom postupku, u romanu *Moja sestra Elida* priča je osnov radnje, glavni lik romana, ona je sredstvo *oneobičavanja*. Funkcija priče o priči karakteriše roman *Životopis Malvine Trifković*, a roman *Vrata od utrobe* zasnovan je na arhaizovanoj priči i pripovjedaču koji čitaoca vodi kroz roman. Međutim, priču razaraju primjedbe izdavača i pisca koje su u funkciji derealizacije i relativizacije postojećeg. U *Uvodu u drugi život*, Kovač iznosi čitavu jednu poetiku koja je dosljedna dekonstrukciji pozicije i priče i pripovjedača. Ostajući na liniji tradicionalnog statusa pripovjedača i priče u uvođenju arhetipskih likova, Kovač ispisuje mit zasnovan na biblijskom motivu – životu i stradanju Isusa Hrista.

²⁴ Mihajlo Pantić, *Aleksandrijski sindrom 2*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 52.

²⁵ Isto, str. 37.

Tumačiti djela Mirka Kovača podrazumijeva njihovo sagledavanje s aspekta mita, filozofskih sentenci, istorijskih dokumenata, djela svjetske književnosti, Biblije, koja kod Kovača zauzima posebno mjesto. Kovač postupkom „demitologizacije hrišćanstva, tj. mita o Hristu kao o jednoj od varijanti mita o proroku“.²⁶

Čitajući Kovačevo obimno književno i esejističko djelo, stiče se utisak da ih nije pisao jedan pisac, a motivska struktura zasnovana na elementima narodne, usmene književnosti, a pritom mislimo na predanja, legende, običaje, anegdote, mitove (priča o vješticama, legenda o krvavom nožu, običaji obredi sahrane, smrti, funkcija sunca podnevnog, odlasci muške glave) često su povezani sa propašću te porodice...

Književni, dramski, filmski, publicistički, esejistički opus Mirka Kovača je prije svega obiman, zatim istančan, promišljen, nijansiran različitim temama, zavičajnim, beogradskim pasažima, ratnim viorima, promišljanjima o književnosti, književnim poetikama pisaca, političkim prilikama, totalitarnom režimu, esejima o pisanju, dramskom radu i radu na scenarijima. Njegovo književno djelo je veličanstveno, sublimacija prošlosti i sadašnjosti...

Literatura

- Božilović, Nikola: „Tradicija i modernizacija (Evropske perspektive kulture na Balkanu)“, *Sociologija*, Vol. LII N° 2, 2010.
- Dragić, Marko: *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine – proza, drama i mikrostrukture*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2005.
- Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008.
- Jergović, Miljenko: „Mirko Kovač – privatni pisac“, *Ars*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, 5–6, 2014.
- Jerkov, Aleksandar: *Nova tekstualnost*, Unireks – Prosveta – Oktoih, Nikšić – Beograd – Podgorica, 1992.
- Kilibarda, Novak: *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Kordić, Radoman: *Tumačenje književnog dela*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1988.

²⁶ Milena Stojanović, *Pogled na pišćev radni sto (okviri novog čitanja)*, Biblioteka Hrestomatija, Mali Nemo, Pančevo, 2006, str. 81.

- Kovač, Mirko: „Uvijek ćemo imati mitova za razaranje“, razgovarali: Edin Salčinović, Mirnes Sokolović, Osman Zukić (21. 06. 2010.)
<http://www.sic.ba/rubrike/intervju/mirko-kovac-uvijek-ceso-imati-mitova-za-razaranje> (pristup 18. 04. 2015.)
- Kovač, Mirko: *Evropska trulež*, Fraktura, Zagreb, 2009.
- Lovrenović, Ivan: *Mirko Kovač Vrata od utrobe*, Beograd, 1978, (25. 08. 2013) <http://ivanlovrenovic.com/2013/08/drugi-zivot-mirka-kovaca> (pristup 18. 04. 2015.)
- Ognjenović, Vida: „Mirko Kovač, svoj pisac“, *Politika*, 31.VII 2013. godine.
- Pantić, Mihajlo: *Aleksandrijski sindrom 2*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994.
- Stojanović, Milena: *Pogled na piščev radni sto (okviri novog čitanja)*, (Biblioteka Hrestomatija), Mali Nemo, Pančevo, 2006.
- Vojinović, Vladimir: *Usmena književnost i savremena crnogorska pripovijetka*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2014.

Sanja VOJINOVIĆ & Marko DRAGIĆ

IMPORTANCE OF TRADITION IN MIRKO KOVAČ'S PROSE

Oral literature and traditional culture are of paramount importance in the oeuvre of Mirko Kovač. In this paper, the motifs of oral literature and tradition in Mirko Kovač's prose are discussed. The prose of Mirko Kovač reflects religious (Orthodox / Catholic tradition – religious rituals, church, holidays) as leitmotifs in his novels and short stories; historical tradition – true and mythical notions that exist about historical events in the geographic destinations and events in his prose works (mostly in Herzegovina) and folk (rural traditions), which are different or distinctive from one place to another in the specified geographical area. The tradition is reflected in the postmodern procedure and poetics of Mirko Kovač. On the other hand, the motif structure of Mirko Kovač's prose is based on elements of traditions, legends, anecdotes, customs, rituals, processions, divination and beliefs.

Key words: *oral literature, tradition, Post-Modernism, motifs*